

**MƏKTƏBDƏ YENİYETMƏLƏRARASI BULLİNGİN PSIXOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Şahnaz Mustafa qızı Quliyeva***Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti***E-mail:** shahnaz.quliyeva@sdu.edu.az**Aytac Saməddin qızı Abdullayeva***Sumqayıt Dövlət Universitetinin magistrantı***ORCID:** 0009-0009-8924-8478**E-mail:** abdullayeva.aytac01@icloud.com**Açar sözlər:** bullinq, yeniyetmə, məktəb, şagird, müəllim, şəxsiyyət**Ключевые слова:** буллинг, подросток, школа, ученик, учитель, личность**Key words:** bullying, teenager, school, student, teacher, personality

Məktəblər təkcə şagirdlərin akademik nailiyyətlərə çatmalarını təmin edən qurumlar deyil, eyni zamanda onları müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdıraraq cəmiyyətin ümumi dəyərləri və həyat tərzinə uyğunlaşmalarını təmin edən mühüm tərbiyə müəssisələridir. Eyni zamanda məktəblər, müxtəlif sosial və mədəni təbəqələrdən olan insanları bir araya gətirərək ortaq dəyərlər və ünsiyyət bacarıqları formalaşdırırlar.

Cəmiyyət tərəfindən zəruri hesab olunan əsas qurumlardan biri olan məktəb, öyrənmə yaşında olan şəxslərin günlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini keçirdikləri mühüm sosial mühitlərdən biridir.

Məktəblər şagirdlərin vaxt keçirdiyi təhlükəsiz yerlər kimi qəbul olunsalar da, son illərdə medianın da tez-tez işıqlandırdığı mənfi xəbərlərdən göründüyü kimi, məktəblər, şagirdlərin təhlükəsizliyini risk altına alan və tədbir görülməsi vacib olan qurumlara çevrilmişdir (Ayas və Pişkin, 2015; Bakioğlu, 2009: 174; Dönmez, 2001).

Şagirdlərin məktəb mühitində özlərini dəyərli, yetərli və güvəndə hiss etmələrinə, həmçinin öz potensiallarını ortaya qoya bilməmələrinə səbəb olan əsas məsələlərdən biri bullinq problemidir. Bullinq problemi uzun illərdir mövcud olsa da, bu mövzu ilə bağlı ilk elmi araşdırmaların 1970-ci illərdən etibarən Skandinaviya ölkələrində aparılmağa başladığı qeyd olunur. Olweus məktəblərdə həyata keçirdiyi tədqiqatlar vasitəsilə, zorakılığın mənasını, formalarını və yayılma səviyyəsini elmi əsaslarla müəyyənləşdirərək psixologiya elminə töhfə verən ilk tədqiqatçı olmuşdur (Sanders və Phye, 2004: 2). Olweus məktəb zorakılığını tərəflər arasında hər-hansı bir qıcıqlandırıcı səbəb olmadan, fiziki və emosional güc balanssızlığının mövcud olduğu hallarda, bir və ya bir neçə daha güclü olan şəxslərin digərinə qarşı qəsdən və davamlı şəkildə fiziki və psixoloji mənfi davranışlar göstərməsi kimi izah etmişdir. Olweus'in fikrincə, bir davranışın zorakılıq hesab olunması üçün aşağıdakı üç şərt mövcud olmalıdır:

- Davranışın qəsdən zərər vermək məqsədi ilə həyata keçirilməsi;
- Zorakılığın bir dəfə deyil, davamlı, təkrarlanan şəkildə baş verməsi;
- Aqressor ilə qurban arasında güc balanssızlığının olması.

Zorakılıqla bağlı ilk araşdırmaları aparan Olweus zorakılıq davranışlarını birbaşa və qeyri-birbaşa zorakılıq olaraq iki qrupa ayırmışdır. Birbaşa (sözlü zorakılıq) sataşmaq, qiybət yaymaq, ad qoymaq, məsxərəyə qoymaq və s. kimi davranışları əhatə edir, qeyri-birbaşa (fiziki

zorakılıq) isə hədələmək, vurmaq, şillə vurmaq, təpik atmaq və s. kimi davranışlarla müşahidə olunur. Qeyri-birbaşa zorakılığa həmçinin münasibət əsaslı zorakılıq da daxildir və bu, qrupa daxil etməmək, qrupu qurbana qarşı qaldırmaq, onu saymamaq kimi davranışlarla özünü göstərir. Mynard və Joseph hesab edirdilər ki, şəxsi əşyalara zərər vermək də zorakılıq növüdür.

Şagirdin cinsi, yaşı, genetik faktorları, məktəb mühiti, ailəsi, onların yanaşma və davranışları, dost çevrəsi və s. kimi bir çox amillər zorakılıq davranışının yaranmasının səbəbi ola bilər ki, bunlar da yeniyetmələrin psixi inkişafına təsir göstərən əsas faktorlardır. Bu baxımdan məktəbdə zorakılıqla mübarizədə aqressor, qurban və müşahidəçi rollarındakı şəxslərin psixoloji xüsusiyyətlərini bilmək olduqca əhəmiyyətlidir (Pişkin, 2002). Aqressorlar — daha zəif şagirdlərə qarşı zorakı davranış göstərən və onların fiziki və ya psixoloji cəhətdən əziyyət çəkməsindən məmnunluq duyan fərdlər kimi xarakterizə olunurlar.

Müşahidələr göstərir ki, yaşlılarına davamlı şəkildə zorakılıq edən yeniyetmə şagirdlərin ümumi xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bu tip yeniyetmələr valideynlərinə və müəllimlərinə qarşı çıxan, antisosial şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə sahib olan, dominantlığa meyilli, güclü bədən formasına sahib, diqqət çəkməyi sevən, məktəb qaydalarına əməl etməyən, narahatlıq səviyyələri aşağı, özünə hörmətləri isə yüksək olan şəxslərdir. Belə şagirdlər özlərinə hədəf kimi zəif şagirdləri seçirlər. Zorakılığa məruz qalan yeniyetmə şagirdlər isə özlərindən daha güclü olan yaşlılarının təzyiqi ilə qarşılaşdıqları zaman, özlərini güvensiz və dəyərsiz hiss edirlər. Bu yeniyetmələr adətən narahat, emosional, utancaq və sakit xarakterə malik olurlar. Belə yeniyetmə şagirdlər çox vaxt tək olur və yaxın dostlarının sayı çox az olur.

Göründüyü kimi, bullinq bir və ya bir neçə nəfərin başqa bir şəxsə qarşı məqsədli şəkildə fiziki, psixoloji və ya sosial zorakılıq tətbiq etməsidir. Məktəblərdə yeniyetmələrarası bullinq əsasən aşağıdakı formalarda özünü göstərir:

- Fiziki bullinq – fiziki güc tətbiq etmə, döymə, itələmə və s.
- Psixoloji bullinq – təhdid, təhqir, alçaltma, qorxutma və s.
- Sosial bullinq – qrupdan təcrid etmə, ünsiyyətdən imtina etmə və s.
- Kiberbullinq – sosial şəbəkələr və internet üzərindən psixoloji zorakılıq (xoşagəlməz videoların, fotoşəkillərin çəkilməsi və təhqiredici mətnlərin ictimaiyyətə göndərilməsi).

Yeniyetmə məktəblilər arasında bullinqin ən çox kiberbullinq forması yayılıb ki, bununla da bir-birilərini təhdid edirlər.

Zorakılıq təkcə zorakılığı həyata keçirən şəxslə məhdudlaşmır, bu prosesin baş verməsində müdaxilə etmədən, izləyən şəxslərin də rolu vardır. Bu kimi fərdlər zorakılıq hadisəsini görüb səssiz qalan, heç bir reaksiya göstərməyən və bəzən də dəstək verən şəxslərdir. Onlar adətən müşahidəçi və ya kənardakılar kimi adlandırılırlar (İrfaner, 2009). Bəzi yeniyetmə şagirdlər həm zorakılıq törədir, həm də başqalarının zorakılığına məruz qalırlar. Bu tip şagirdlər həm aqressor, həm də qurban kimi hesab olunur. Qurban olan yeniyetmə şagirdlərdə aqressivlik səviyyəsi yüksək olur, eyni zamanda, ciddi depressiv əlamətlər müşahidə edilir, akademik bacarıqları aşağı olur və cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmurlar. Onların akademik göstəriciləri zəifdir və sosial mühitdə qəbul olunmamaları ilə seçilir. Onlar, qrupun ən istənilməyən və sevilməyən üzvləri hesab olunurlar.

Bullinq yalnız məktəb daxilində deyil, eyni zamanda, məktəb ətrafında və ya digər məktəbdənkənar mühitlərdə də baş verə bilər. Müşahidələr göstərir ki, məktəb dövründə bullinqə qa-

rışan uşaqlar – istər zorakılıq edən, istərsə də zorakılığa məruz qalan tərəf olsunlar – bu hadisələrin təsirini təkcə məktəb daxilində deyil, eyni zamanda məktəbdənkənar həyatlarında da yaşamağa davam edirlər. Bütün bunlar isə bullinqin geniş yayıldığı məktəb mühitlərində, şagirdlərin özlərini təhlükəsiz hiss etmədikləri və məktəb həyatından məmnun olmadıqlarını göstərir. Göründüyü kimi, bullinqin nəticələri yalnız məktəb dövrü ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, yeniyetmə şagirdlərin gələcək həyatına da ciddi şəkildə təsir edir. Zorakılıq davranışının zamanla həyat tərzinə çevrilməsi aqressorun gələcəkdə daha ciddi cinayətlərə qarşıa biləcəyini göstərir. Məsələn, aparılan bir araşdırmada 6–9 yaş aralığında aqressor kimi tanınan uşaqların 40%-nin 24–35 yaşına qədər bir və ya bir neçə cinayət hadisəsinə qarışdıqları müəyyən olunmuşdur (Olweus, 1993; Çevlik Akar, 2013).

Uzunmüddət ərzində mənfi öz dəyərə sahib olan qurbanlar, yüksək dərəcəli depressiyadan intihar cəhdlərinə kimi, müxtəlif, ciddi psixoloji problemlər yaşaya bilərlər (Olweus, 1993; Yaman, Eroğlu və Peker, 2011: 112).

Araşdırmalar göstərir ki, bullinq problemi qısa müddətdə yeniyetmə şagirdlərin həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Həmçinin, məktəb davamiyyətinin azalmasına, məktəb yorğunluğunun artmasına, məktəbə qarşı olan maraq və sevginin zəifləməsinə, məktəbə olan güvənin azalmasına və məktəbdən yayınma kimi mənfi davranışların ortaya çıxmasına səbəb olur. Ümumilikdə desək, bullinqə məruz qalmış yeniyetmə şagirdlərin psixoloji vəziyyəti ilə bərabər həm də akademik nəticələri zəifləyir. Məktəbə getmək istəyi azalır və ya ümumiyyətlə getmək istəmir, təhsil effektivliyinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir. Bununla da bullinqə məruz qalan şagirdlərin psixoloji sağlamlığı ciddi şəkildə zədələnə bilər. Bu təsirlər aşağıdakılardır:

- Depressiya – davamlı zorakılıq və alçaldılma yeniyetmələrdə psixoloji travma yarada bilər;
- Aqressiya və ya özünəqapanma – bullinqə məruz qalan bəzi yeniyetmələr aqressiv reaksiyalar göstərir, digərləri isə özlərini cəmiyyətdən təcrid edirlər;
- Özünəinamın azalması – bullinq nəticəsində yeniyetmələrin ictimai çıxışları və sosial əlaqələri zəifləyir;
- İntihar riski – bəzi ağır hallarda uzunmüddətli psixoloji travma intihar düşüncələrinə gətirib çıxara bilər.

Məktəbdə bullinqin qarşısını almaq üçün bir sıra effektiv yollar mövcuddur: maarifləndirmə proqramlarının həyata keçirilməsi, müəllim və valideynlərin maarifləndirilməsi, məktəb daxilində təhlükəsiz və dəstəkləyici mühitin yaradılması, şagirdlərin empatiya və sosial bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və psixoloji dəstək xidmətlərinin təşkil olunmasıdır ki, bunları da aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Maarifləndirmə və psixoloji dəstək proqramları: şagirdlərə, müəllimlərə və valideynlərə, bullinqin formaları və nəticələri barədə məlumat verən sistemli seminarlar, təlimlər təşkil edilməlidir. Eyni zamanda, şagirdlər üçün məktəbdaxili psixoloji dəstək xidməti gücləndirilməlidir.

2. Məktəbdaxili müşahidə və izləmə sistemləri: bullinqin erkən mərhələdə aşkarlanması üçün məktəblərdə müşahidə mexanizmləri qurulmalı, müəllimlər və psixoloqlar şagirdlər arasında münasibətləri davamlı izləməlidirlər.

3. Məktəbdə mədəniyyət və əxlaqi dəyərlərin gücləndirilməsi: empatiya, hörmət, tolerantlıq

və sosial məsuliyyət kimi dəyərlər məktəbdə dərs və sinifdənkənar fəaliyyətlər vasitəsilə şagirdlərə aşılmalıdır.

4. İştirakçıların rollarına fokuslanma: aqressor, qurban və müşahidəçi rollarındakı şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, fərdi yanaşmalarla müdaxilə proqramları hazırlanmalıdır.

5. Valideynlərlə əməkdaşlığın gücləndirilməsi: valideynlər uşaqların sosial davranışları barədə məlumatlandırılmalı, məktəblə valideynlər arasında davamlı kommunikasiya təmin edilməlidir.

Problemin aktuallığı. Məktəblər şagirdlərin təhsil aldığı, bilik və bacarıqlar qazandığı, sosiallaşdığı və həyata hazırlaşdığı mühüm qurumlardır. Məktəbdə yaşanan zorakılıq kimi neqativ problemlər şagirdlərin psixoloji, sosial və akademik inkişafına mənfi təsir göstərir. Məktəblərdə baş verən bullinq hadisələri bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də getdikcə daha da şiddətlənərək davam edir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada bullinq mövzusu, məktəb mühitində iştirakçı rolları, zorakılıq formaları, psixoloji nəticələri və müdaxilə yolları baxımından sistemli şəkildə təhlil olunub. Eyni zamanda, bullinqin yeniyetmələrin psixi inkişafına təsiri çoxşaxəli yanaşma ilə araşdırılıb və bu sahədə vahid nəzəri çərçivə formalaşdırmağa cəhd göstərilib.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu mövzunun praktik əhəmiyyəti və tətbiqi ondan ibarətdir ki, bullinqin psixoloji təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi, məktəblərdə qabaqlayıcı tədbirlərin hazırlanmasına, şagirdlərin emosional sağlamlığının təmin olunmasına və təhlükəsiz təhsil mühitinin qurulmasına şərait yaradır. Bu məqalə müəllimlər, psixoloqlar, valideynlər və təhsil sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün yönverici və məlumatlandırıcı xarakter daşıyır. Eyni zamanda, ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələr və magistrantlar üçün də faydalı olmaqla, gələcəkdə daha effektiv müdaxilə proqramlarının hazırlanmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Ayas, T. və Pişkin, M. Akran zorbalığı belirleme ölçeği ergen formu. *Akademik Bakış Dergisi*, 50, s.316–324. 2015.
2. Aypay, A., Durmuş, E. ve Aybek, E.C. Akran zorbalığı, okul tükenmişliği ve ebeveyn izlemesi arasındaki ilişki. *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (43), s.1389–1396. 2016.
3. Bakioğlu, A. Çağdaş sınıf yönetimi. *Ankara: Nobel Yayın Dağıtım*. 2009.
4. Bayraktar, F. İlköğretimde zorbalık ve kurban olma: ergenlik öncesi çocuklarda zorbalığın, kurbanların, zorba/kurbanların ve katılmayan grubun karşılaştırması. *Türk Psikoloji Bülteni*, 38, s.43–58. 2006.
5. Burnukara, P. ve Uçanok, Z. İlk ve orta ergenlikte akran zorbalığı gerçekleştiği yerler ve baş etme yolları. *Türk Psikoloji Yazıları*, 15 (29), s.68–82. 2012.
6. Çevlik Akar, P. Okul yöneticilerinin ve öğretmenlerin akran zorbalığına ilişkin tutumları ve müdahale stratejileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *İnönü Üniversitesi, Eğitim*

Bilimleri Enstitüsü: Malatya. 2013.

7. Dönmez, B. Okul güvenliği sorunu ve okul yöneticisinin rolü. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 25, s.63–74. 2001.

8. Gökler, R. Okullarda akran zorbalığı. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 6 (2), s.511–537. 2009.

9. İrfaner, S. Öğrenciler arasında gerçekleşen zorbalık eylemleri ve zorbalık konusunda öğrencilerin, öğretmenlerin, okul yöneticilerinin görüşleri ve tutumları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. *Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara*. 2009.

10. Karadağ, N. ve Özdemir, S. Okul kültürünün oluşturulması ve geliştirilmesine ilişkin yönetici görüşleri. *International Journal Of Science Culture And Sport*, 4, s.259–273. 2015.

11. Mynard, H. ve Joseph, S. Development of the multidimensional peer victimization Scale. *Aggressive Behavior*, 26, p.169–178. 2000.

12. Olweus, D. Bullying at school: What we know and what we can do? *Malden, MA: Blackwell Publishing*. 1993.

13. Olweus, D., Limber, S. ve Mihalic, S.F. Blueprints for violence prevention. Book nine prevention program. *Boulder CO: Center For The Study And Prevention Of Violence*. 1999.

14. Pişkin, M. Okul zorbalığı: Tanımı, türleri, ilişkili olduğu faktörler ve alınabilecek önlemler. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 2 (2), p.531–562. 2002.

15. Sanders, E.C., Phye, D.G. Bullying: Implications for the classroom. *London: Elsevier Academic Press*. 2004.

16. Şahin, M. ve Akbaba, S. Okulda ve sanal ortamda zorbalık ve empati. *İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık*. 2017.

17. Yaman, E., Eroğlu, Y., ve Peker, A. Okul Zorbalığı ve Siber Zorbalık. *İstanbul: Kaknüs Yayınları*. 2011.

18. Yavuzer, Y. Okullarda saldırganlık/şiddet: Okul ve öğretmenle ilgili risk faktörleri ve önleme stratejileri. *Milli Eğitim*, 192, p.43–61. 2011.

Ş.M. Quliyeva, A.S. Abdullayeva

Məktəbdə yeniyetmələrarası bullinqin psixoloji xüsusiyyətləri Xülasə

Məktəb təkcə şagirdlərin akademik uğurlarını təmin edən bir qurum deyil, həm də yeniyetmələrin sosial adaptasiyasını təşviq edən vacib bir tərbiyəvi mühitdir. Məktəblər, ümumiyyətlə, təhlükəsiz məkanlar kimi qəbul edilsə də, şagirdlər arasında zorakılıq məsələsi getdikcə daha aktuallaşır. Zorakılıq yeniyetmələrin zehni, sosial və akademik inkişafına mənfi təsir göstərir. Tədqiqatda zorakılığın həm məktəb daxilində, həm də kənarda baş verə biləcəyi vurğulanır. Həmçinin zorakılığın növləri və təcavüzkarların, qurbanların və ətrafdakıların psixoloji xüsusiyyətləri təhlil edilir. Qeyd olunur ki, məktəb zorakılığı depressiya və sosial təcrid də daxil olmaqla uzunmüddətli nəticələrə səbəb ola bilər. Məqalədə məqsədyönlü profilaktik və müdaxilə tədbirlərinin zəruriliyi vurğulanır və səmərəli müdaxilə metodları üçün tövsiyələr təqdim olunur.

Ш.М. Кулиева, А.С. Абдуллаева

**Психологические особенности буллинга среди подростков в школе
Резюме**

Школа — это не только учреждение, обеспечивающее академические успехи учащихся, но и важная воспитательная среда, способствующая социальной адаптации подростков. Несмотря на то, что школы воспринимаются как безопасное пространство, проблема буллинга среди учащихся приобретает всё большую актуальность. Буллинг оказывает негативное влияние на психическое, социальное и академическое развитие подростков. В исследовании подчеркивается, что буллинг может происходить как в пределах школы, так и за её пределами. Также анализируются типы буллинга, психологические характеристики агрессоров, жертв и наблюдателей. Указывается, что школьный буллинг может иметь долгосрочные последствия, включая депрессию и социальную изоляцию. В статье подчеркивается необходимость проведения целенаправленных мероприятий по профилактике и вмешательству, а также представлены рекомендации по эффективным методам вмешательства.

Sh.M. Guliyeva, A.S. Abdullaeva

**Psychological characteristics of bullying among adolescents in school
Summary**

School is not only an institution that ensures students' academic success but also an essential nurturing environment that promotes adolescents' social adaptation. Although schools are generally perceived as safe spaces, the issue of bullying among students is becoming increasingly urgent. Bullying negatively impacts adolescents' mental, social, and academic development. The study emphasizes that bullying may occur both within the school premises and beyond. It also analyzes the types of bullying and the psychological characteristics of aggressors, victims, and bystanders. It is noted that school bullying can have long-term consequences, including depression and social isolation. The article underscores the necessity of targeted preventive and intervention measures and presents recommendations for effective intervention methods.

Redaksiyaya daxil olub: 02.07.2025